

“ЗНАЄ МАЙСТЕР, ЩУ РОБИТЬ”

Рецензія на: **РАДОВИЧ Р. Б. ПОЛІСЬКЕ ЖИТЛО: КУЛЬТУРНО-ГЕНЕТИЧНІ ВИТОКИ ТА ЕВОЛЮЦІЙНІ ПРОЦЕСИ. ЛЬВІВ: ІН НАНУ, 2017. 852 с.**

Доктор історичних наук, старший науковий співробітник відділу історичної етнології ІН НАНУ Роман Радович, без зайвого пієтету, на сьогодні є найглибшим знавцем традиційного народного будівництва українців. Відтак очікуваною і прогнозованою, але від того не менш значущою новиною стало те, що наукова спільнота й усі небайдужі до питань традиційної народної культури українців мають можливість комплексно ознайомитися з підсумками його експедиційних пошукувань на Поліссі, які тривають ось уже чверть століття.

Варто зазначити, що паралельно автор інтенсивно провадить обстеження різних теренів Південно-Західного етнографічного регіону (зокрема, три роки тому побачила світ його монографія: *Радович Р. Народна архітектура Старосамбірщини XIX – першої половини XX ст. (житлово-господарський комплекс)*. Київ: Видавець Олег Філюк, 2015. 352 с.). Однак попри це – щорічно принаймні три тижні, а іноді й до двох місяців Р. Радович проводить в експедиціях на Полісся, на обширах від Волинської області й до Чернігівської. Оскільки матеріальна культура зазнає постійних непоправних утрат, неоціненним є увесь зібраний автором матеріал, водночас окремо відзначимо важливість теренових розслідувань дослідника в Іванківському, Поліському й Чорнобильському районах Київщини, утім числі й у так званих “тридцятці” й “десятці”, де після техногенної катастрофи десятки населених пунктів зникли не лише з адміністративної мапи, але й фізично, деінде не залишивши по собі навіть підвалин і печищ.

Унаслідок специфічних природно-географічних умов, що зумовлювали порівняну ізоляцію окремих теренів Полісся, тут ще донедавна зберігалися, а подекуди трапляються донині архаїчні форми житлово-господарського будівництва, які характеризують різні часові зрізи традиційної будівельної культури. Зважаючи на те, що народне будівництво є однією з фундаментальних етноідентифікуючих галузей традиційно-побутової культури, це увиразнює особливе місце Полісся з погляду на його визначальну роль в етногенезі українців. У цьому контексті потрібно зазначити, що одним із наслідків тривалої польової роботи Р. Радовича стала висококласна ілюстративна культура його монографії. Левову частку ілюстрацій склали власні світліни та рисунки автора, які він вдало поєднав із низкою як вже оприлюднених, так і архівних мало відомих дослідникам світлин Ісаака Сербіва, Казимира Мошинського, Степана Таранушенка, Архипа Данилюка та ін.

Коротко характеризуючи текстову частину книги, зазначимо, що у вступі й першому розділі праці Р. Радович окреслив територію дослідження (що важливо

з погляду на перебування частини поліських теренів у складі Росії, Білорусі й Польщі), докладно висвітлив історіографію проблеми, охарактеризував джерела та літературу з теми. В основних розділах автор зупинився на питаннях найдавніших форм житлобудівництва на теренах Полісся, на техніках і технологіях спорудження стін традиційного житла поліщуків, його плануванні, системі опалення, конструкціях покриття й перекриття, внутрішньому облаштуванні.

Широке поєднання етнологічних відомостей з матеріалами суміжних наук, насамперед археології, а також розгляд поліського матеріалу в загальнослов'янському контексті, перманентне звернення до явищ духовної культури дозволили авторові відтворити доволі цілісну картину процесів, пов'язаних із виникненням та етапами розвитку житла на теренах Поліського краю.

У простеженні культурно-генетичних витоків стаціонарного поліського житла та еволюційних процесів його формування виняткове значення має другий розділ монографії, у якому автор аналізує різноманітні форми та варіанти тимчасових жител ("шалашів", "куренив", "буд", "землянок" та ін.) та окремих господарських будівель (льохів, комор, клунь тощо). На думку автора, вони зберегли як реліктові форми житла загалом, так і найпримітивніші варіанти конструкцій (передовсім дахових), які стали основою подальшого розвитку будівельних технік і технологій. Зимові (наземні чи частково заглиблені), капітально утеплені поліські курені зі стаціонарним опалювальним пристроєм (вогнищем), які замешкували як у теплу, так і в холодну пору року, у значній мірі вже можна вважати прототипом стаціонарного житла. Унаслідок виникнення окремих стін, конструктивно не пов'язаних із дахом, вони згодом трансформувалися у наземне чи частково заглиблене каркасне та зрубне житло. Завершальний етап трансформаційних процесів тимчасового житла у стаціонарне для землянкового та напівземлянкового постійного житла ілюструють поліські господарські "льохи", а для зрубно наземної хати – зрубні комори (сезонно опалювані "стебки" і неопалювані "кліти").

Лінію розвитку поліського житла, як і слов'янського загалом, на основі однокамерної опалюваної зрубно кліти, яка була основним типом осель на теренах Полісся вже у носіїв однієї з перших праслов'янських культур, зарубинецької, і залишалась таким упродовж усього княжого періоду, Р. Радович продовжує й у третьому розділі книги. Заміна житлової "кліти" більш досконалою будівлею, під назвою "ізба" ("істопка"), на його думку, могла відбуватись уже в VI–VII ст., коли на ранньослов'янських поселеннях зрубні напівземлянкові житла стали панівними, а відкрите вогнище замінила піч-кам'янка, розташована в одному з кутів приміщення.

Наявність на Поліссі значних лісових масивів, насамперед сосни, зумовила тут формування давньої традиції зрубного будівництва. Як свідчать матеріали автора, наведені у четвертому розділі монографії, на теренах Полісся будівництво

“у зруб” переважало вже у носіїв зарубинецької культури і залишалось тут основним аж до початку XXI ст. Основні технологічні прийоми зрубного будівництва, властиві східним слов'янам, склалися на Поліссі у XII–XIII ст., тоді як у XV–XVII ст. у загальних рисах відбувається формування основних локальних технологічних особливостей західно-, середньо- та східнополіського будівництва.

Одним із основних чинників, що відрізняє житлове приміщення від господарського, є наявність системи опалення. Цей важливий аспект поліського житла автор розглянув у п'ятому розділі. У полі зору дослідника опинилися відкрите вогнище як найдавніший опалювальний пристрій, відомості про використання якого на Поліссі завершуються 30 ми роками XX ст., і так звана вариста (духова) піч (первісні варіанти якої відомі на теренах Полісся ще з першої половини X ст.), яка у XIX – на початку XX ст. була на Поліссі (як і скрізь в Україні) основним опалювальним пристроєм. Згідно з наведеними матеріалами, обидва названих пристрої могли виконувати такі надзвичайно важливі для життєзабезпечення людини функції як опалення (обігрівання) житлового приміщення і приготування їжі як автономно, так і у поєднанні, коли відкрите вогнище поліщуки використовували як альтернативний опалювальний пристрій у житловому приміщенні, обладнаному варистою піччю. Не оминув автор і питання еволюції способів відведення диму, від курного до напівкурного та опалення “по-білому”, що суттєво вплинуло на конструкцію не лише печі, але й житла в цілому, зокрема на влаштування периметральної віконної обв'язки.

У прямій залежності від зміни типів опалювальних пристроїв перебувала й еволюція конструкцій перекриття та покриття житла, які стали об'єктом дослідження у шостому розділі монографії. Варто зауважити, що конструкції покриття й перекриття – це доволі специфічна тематика, адже відомості про неї зі зрозумілих причин майже відсутні за археологічними даними. Збережені у формі реліктових явищ житла, у яких конструкції перекриття і покриття були суміщеними, дають підстави у загальних рисах простежити процес діахронних змін, який полягав у розмежуванні функцій між стелею і дахом з кінцевим переходом до плоскої стелі з кроквяним дахом над нею.

У завершальному розділі монографії Р. Радович розглянув внутрішнє облаштування поліського житла. За висновками дослідника, формування традиційного інтер'єру поліського (як і загальноукраїнського) житла почалося вже у княжий період, коли піч почали розташовувати в одному з кутів при вхідній стіні та повертати челюстями до дверей. Унаслідок тривалого збереження курної системи опалення на Поліссі реліктові елементи інтер'єру затримались майже до кінця XIX ст. Це курна піч, земляна долівка, маленькі волокові віконця, врубані чи напівврубані у стіни меблі (лави, піл-лежанка, гряди), система жердок, великий “лучник”, підвішений посередині приміщення тощо. Курне житло не оздоблювали декоративними тканинами, доволі часто тут не було навіть ікон.

Першими рухомими предметами обмеблювання, які використовували поліщуки, були невеличкі ослінчики та ослони. Натомість стіл на високих ніжках проникнув у поліські оселі не раніше XVII–XVIII ст. Не раніше кінця XIX – першої чверті XX ст. (унаслідок впливів міст чи більш південних районів) на зміну трансформованим із гряд полицям прийшли навісні мисники, тоді ж в інтер'єрі місцевого житла з'являються й інші рухомі предмети обмеблювання: ліжко, лави-”канапи”, замість “бодні” бондарської роботи – скриня на одяг тощо.

Одним із ключових висновків, сформованих за результатами викладеного у монографії матеріалу, стала констатація безпідставності поділу Полісся за етнічним принципом. На аргументовано переконливу думку автора, зіставлення головних показників будівельної культури Полісся та основної території України доводить, що починаючи принаймні вже з пізнього середньовіччя тут превалюють загальноукраїнські риси чи генетично пов'язані з ними локальні різновиди.

Загалом можна з упевненістю стверджувати, що монографічне дослідження Р. Радовича про традиційне житлобудівництво Полісся є вагомим внеском в українську і загалом слов'янську етнологію. Більше того, за низкою показників книга не лише здатна зацікавити фахових археологів, істориків, етнолінгвістів, культурологів тощо, але й стане корисною для усіх шанувальників традиційної народної культури.

Володимир Галайчук